

*М.Паращевін,
кандидат соціологічних наук*

РЕЛІГІЙНІСТЬ ТА ЦІННОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Сучасне суспільство складне і багатогранне. У повсякденному житті й свідомості людей переплітаються минуле, сьогодення та майбутнє. Покладання на техніку, технології та інформацію поєднується із зверненням до надприродних, потойбічних сил. Релігійна самоідентифікація залишається однією з важливих рис сучасної людини, проте безпосередній зв'язок релігійності з соціальною активністю особистості, її інтересами та цінностями залишається відкритою темою. Серед соціальних дослідників постійно точаться дискусії щодо того, якою мірою декларована релігійність фактично впливає на світогляд і реальну поведінку особистості. Тривалий час у релігієзнавчих студіях переважала теорія, яка постулювала домінування секуляризації, тобто процесу зменшення як масштабів релігійності в суспільстві, так і її значення в повсякденному житті. Подібні тенденції спостерігались у СРСР, де поширення атеїзму було державною політикою, так і в країнах Західної Європи, де зі свободою совісті проблем не виникало.

На сьогодні є чимало підстав вважати, що секуляризація поступається місцем десекуляризації, або сакралізації. В Україні, так само як і в інших пострадянських країнах, в кінці ХХ ст. відбувалося масове відтворення організованої церковної релігійності: зростала кількість релігійних громад, будувалися нові та відбудовувалися старі храми, розширювалася мережа релігійного виховання, релігійні лідери прилучалися до політичної еліти країни. Поступово зростав (і наразі стабілізувався) рівень релігійної самоідентифікації населення. Усе це давало підстави стверджувати про настання “релігійного ренесансу”.

Однак залишалася під питанням глибина подібного релігійного відродження. Час від часу виникають сумніви: чи не має воно переважно ритуально-магічного і демонстративного характеру? Проведені в Україні та Росії соціологічні дослідження на основі вивчення характеру прилучення до релігійного життя – світоглядного (сприйняття світу крізь призму церковного вчення), інформаційного (знайомство із основними церковними канонами) та поведінкового (відвідування церковних служб, дотримання церковних вимог щодо молитви, сповіді, відзначення релігійних свят) – доходили висновку про відносно невелику частку “справжніх” християн, переважно формальну належність до релігійних громад [див. 1–3]. На нашу думку, для оцінки соціальної значущості релігії важливими є не так кількісні показники контактів із церквою, як світоглядні відмінності між віруючими та невіруючими. Йдеться, зокрема, про те, чи є релігійні переконання пов’язаними із життєвими цінностями особистості.

Для перевірки того, чи є наявність релігійної ідентифікації та її рівень значущими для тих чи тих ціннісних орієнтацій, скористаймося результатами Європейського соціального дослідження (ЄСД), зокрема його третьої хвилі, яка охопила понад 20 європейських країн, Україну включно [4]. В Україні третя хвиля опитування проводилася у грудні 2006 – січні 2007 рр., кількість опитаних становила 2002 особи.

Для вивчення цінностей респондентів у дослідженні використовувалася методика Ш.Шварца, зокрема модифікація її портретного ціннісного опитувальника. Респондентам пропонувався 21 опис людей, яким властиві ті чи ті цінності, і кожен із цих портретів респондент мав оцінити за 6-бальною шкалою: від власної повної схожості на цю людину (1 бал) до повної несхожості (6 балів). Таким чином, для порівняння різних груп респондентів можна використовувати показник середнього, коли чим менше його значення, тим більше дана група схильна поділяти відповідні погляди, і чим більше це значення – тим більше група не

схильна поділяти відповідні цінності. Крім цього, в методиці Ш.Шварца вказана 21 ціннісна позиція ґрупується в типологічні ціннісні індекси: безпека, конформність, традиція, самостійність, стимуляція, гедонізм, досягнення, влада, доброзичливість, універсалізм [див., напр., 5].

В опитувальнику ЄСД респондентів просили визначити, чи відносять вони себе до певної релігії або віросповідання. Отож спочатку поглянемо на відмінності у цінностях між групами тих, хто відніс і не відніс себе до певної релігії/віросповідання. Надалі для зручності називатимемо їх “релігійними” і “нерелігійними”.

У третій хвилі ЄСД між заданими групами фіксуються статистично значущі відмінності за більшою частиною досліджуваних цінностей – 14 з 21 (табл.). Водночас зауважимо, що там, де відмінності наявні, вони невеликі: в усіх випадках різниця середніх становить менше 1 бала.

Таблиця

Відмінності між віруючими та невіруючими українськими респондентами за ціннісними позиціями (2006, середні бали)

Ціннісні позиції	Групи	Середні бали
Важливо пропонувати нові ідеї і бути творчою особистістю	Релігійні	3.44***
	Нерелігійні	3.03***
Важливо бути багатим, мати гроші і дорогі речі	Релігійні	3.68***
	Нерелігійні	3.43***
Важливо, щоб у ставленні до всіх людей зберігалася рівність, і всі мали рівні можливості	Релігійні	2.25***
	Нерелігійні	2.61***
Важливо демонструвати свої здібності, щоб інші захоплювалися ними	Релігійні	3.7
	Нерелігійні	3.57
Важливо жити в безпеці і безпечному оточенні	Релігійні	2.25**
	Нерелігійні	2.42**
Важливо випробувати нові й різноманітні речі в житті	Релігійні	3.57***
	Нерелігійні	3.22***
Важливо робити те, що сказано, і слідувати правилам	Релігійні	2.87**
	Нерелігійні	3.06**

Розділ 2

Продовження таблиці

Ціннісні позиції	Групи	Середні бали
Важливо вислуховувати і розуміти точку зору інших	Релігійні	2.6
	Нерелігійні	2.66
Важливо бути скромним і непомітним, не привертати до себе уваги	Релігійні	3.16
	Нерелігійні	3.29
Важливо гарно проводити час	Релігійні	3.67*
	Нерелігійні	3.49*
Важливо самому приймати рішення і бути вільним	Релігійні	2.54
	Нерелігійні	2.55
Важливо допомагати людям і турбуватися про інших	Релігійні	2.51*
	Нерелігійні	2.64*
Важливо бути успішним і отримувати визнання своїх успіхів іншими	Релігійні	3.05
	Нерелігійні	2.93
Важливо, аби уряд був сильним і гарантував безпеку	Релігійні	2.01***
	Нерелігійні	2.2***
Важливо шукати пригод і вести життя з багатими враженнями	Релігійні	4.45***
	Нерелігійні	4.06***
Важливо поводити себе правильно	Релігійні	2.45***
	Нерелігійні	2.72***
Важливо мати повагу від інших	Релігійні	2.97
	Нерелігійні	2.88
Важливо бути вірним своїм друзям і присвятити себе близьким людям	Релігійні	2.37
	Нерелігійні	2.26
Важливо турбуватися про природу і навколишнє середовище	Релігійні	2.15*
	Нерелігійні	2.29*
Важливо слідувати традиціям, сімейним та релігійним звичаям	Релігійні	2.16***
	Нерелігійні	2.9***
Важливо вміти веселитися, робити те, що дає задоволення	Релігійні	4.07***
	Нерелігійні	3.51***

*Відмінності значущі на рівні 0,05 (значущість відмінностей вирахована за статистичною процедурою T-test).

**Відмінності значущі на рівні 0,01 (значущість відмінностей вирахована за статистичною процедурою T-test).

***Відмінності значущі на рівні 0,001 (значущість відмінностей вирахована за статистичною процедурою T-test).

Отже, серед релігійних виявилось: 1) менше творчих осіб, тих, для кого є важливим багатство, тих, хто постійно шукає в житті новизни та пригод, для кого важливо гарно проводити час, веселитися і робити те, що дає задоволення; 2) більше тих, хто бажав би рівності всіх людей, наявності сильного уряду, для кого важливо жити в безпеці, слідувати правилам і вимогам, поводитися правильно, наслідувати традиції, допомагати іншим, турбуватися про природу. Найбільші відмінності помітні стосовно орієнтації на слідування традиціям (на користь віруючих) і на веселощі та задоволення (на користь невіруючих).

Якщо звести наведені цінності у ціннісні індекси, серед релігійних буде більше тих, хто орієнтується на безпеку (важливість жити в безпеці та гарантія надання безпеки урядом) та конформність (важливо слідувати правилам і поводитися правильно), а також частково на універсалізм (турбота про природу), доброзичливість (допомога іншим), традицію. Менше серед релігійних тих, хто орієнтується на гедонізм та самостійність (а також на владу та стимуляцію). Відповідно серед нерелігійних є протилежні особливості – більша орієнтація на гедонізм та самостійність і менша на безпеку та конформність. А от за характеристиками досягнень (демонстрація своїх здібностей і успішність) значущих відмінностей між релігійними та нерелігійними не спостерігається.

У принципі такі особливості відповідають традиційним уявленням про те, що релігійні люди більшою мірою схильні до традиціоналізму, порядку, підкорення, тоді як нерелігійні – розкутіші, самостійніші. Відтак виникає бажання перевірити, чи зумовлені означені відмінності власне наявністю/відсутністю релігійних переконань, чи вони пов'язані з іншими чинниками. Тому спробуємо з'ясувати, чи зберігаються зафіксовані відмінності у разі поділу релігійних і нерелігійних на інші соціально-демографічні групи.

Зокрема, групи релігійних і нерелігійних у отриманій вибірці різняться представленістю в них жінок та чоловіків. Якщо серед релігійних респондентів жінки становлять 60%, то серед нерелігійних – лише 43% і, відповідно, є

обернене співвідношення чоловіків. За такої різниці можна висунути гіпотезу, що більша орієнтація релігійних респондентів на безпеку та конформність зумовлюється більшою представленістю у цій групі жінок, яким мають бути притаманнішими такі цінності. Адже часто вважається, що жінки більше схильні до стабільності й безпеки (оскільки це пов'язано зі збереженням сімейного вогнища, нормального виховання дітей тощо), і навпаки, орієнтація на гедонізм і самостійність притаманніша чоловікам. Ця думка підтверджується виявленою в ЄСД відмінністю в ціннісних орієнтаціях між чоловіками і жінками саме у зазначеному сенсі: серед жінок значуще більша орієнтація на безпечне оточення і на поведінку відповідно до існуючих вимог, тоді як серед чоловіків значуще більша орієнтація на приємне проведення часу та веселощі і прагнення нових ідей (креативності) й самостійності прийняття рішень.

Для підтвердження чи спростування такої гіпотези слід розглянути, чи зберігаються зафіксовані відмінності окремо між релігійними та нерелігійними жінками і релігійними та нерелігійними чоловіками (якщо таких відмінностей не виявлятиметься, матимемо підставу вважати, що значення тут має не релігійність, а саме стать). За такого порівняння між релігійними та нерелігійними жінками значущих відмінностей за цінностями безпеки і конформності не фіксується, так само як не фіксується відмінностей між релігійними та нерелігійними чоловіками стосовно сприйняття цінностей креативності, правильного проведення часу. Підтверджується припущення, що у випадку із цінностями безпеки, конформності, креативності маємо справу радше з гендерними ціннісними особливостями, аніж із релігійними.

Водночас варто відмітити, що за гедоністичними цінностями (приємне проведення часу та веселощі) відмінності в дихотомії релігійні/нерелігійні зберігаються як між чоловіками, так і між жінками. І в обох випадках відмінність полягає у меншій гедоністичності релігійних респондентів обох статей. Так само і релігійні чоловіки, і релігійні жінки різняться від нерелігійних меншою акцентуацією цінності

нового в житті і пошуку пригод та яскравості життя, а також більшою підтримкою цінностей традиції. Тобто збереглися певні відмінності, які не можна пояснити впливом статевих особливостей.

Далі можна було б припустити, що, оскільки серед релігійних частка осіб старших 54 років є більшою, ніж серед нерелігійних, то активніші орієнтації на безпеку і конформність серед релігійних забезпечують саме представники старшого покоління, для яких безпека є актуальнішою, ніж для молодших, а конформність звичнішою у результаті соціалізації у радянські часи. Для перевірки такого припущення ми виключили з аналізу всіх осіб старших 54 років. Проте і в цьому випадку всі зазначені відмінності між релігійними та нерелігійними збереглися, що спростовує припущення про зумовленість означених відмінностей віковим чинником.

Також вимагає перевірки припущення, що на переважання тих чи тих цінностей впливає не релігійна ідентифікація, а тип поселення (міський/сільський). Таке припущення виникає, якщо зважити на те, що, по-перше, серед релігійних частка селян (41%) більша, ніж серед нерелігійних (24,7%), а по-друге, в наявних даних можна побачити значну відповідність між перевагою тих чи тих цінностей у дихотоміях релігійні/нерелігійні і городяни/селяни. Наприклад, більша орієнтація на креативність фіксується як серед нерелігійних, так і серед городян, а менша – як серед релігійних, так і серед селян. Така сама відповідність наявна і стосовно цінності випробовування нового в житті. І навпаки, орієнтація на традиції більша як серед релігійних, так і серед селян, а менша як серед нерелігійних, так і серед городян. Тож є підстави для припущення, що тут маємо справу не стільки з наслідками релігійної ідентифікації, скільки із впливом типу поселення (точніше, із специфічними особливостями світогляду селян та городян).

Отримані в ЄСД дані дають деякі підстави для такого припущення. Зокрема, за даними опитування, між релігійними та нерелігійними селянами не спостерігається значущих відмінностей щодо важливості цінностей без-

пеки та конформності, хоча й зберігаються відмінності у орієнтації на пошук нового в житті, бажання рівності всіх людей, гедоністичних орієнтаціях та традиціоналізмі. Водночас і в групі городян фіксуються відмінності між релігійними та нерелігійними респондентами за переважною більшістю цінностей (16 із 21).

Таким чином, маємо підстави для того, аби вважати означені відмінності між релігійними та нерелігійними респондентами в орієнтації на цінності безпеки та конформності зумовленими іншими, аніж релігійна належність, чинниками, а саме, статтю і проживанням у місті чи селі. Проте інші відмінності (у цінностях гедонізму, новаторства, традиціоналізму) зберігаються незалежно від статі та місця проживання релігійних і нерелігійних респондентів.

Крім загальної ідентифікації себе як такого, що належить чи не належить до певної релігії/віросповідання, в ЄСД ставилося запитання, в якому респонденти мали визначити міру своєї релігійності за шкалою від 0 (зовсім не релігійний) до 10 (дуже релігійний). Завдяки цьому маємо змогу порівняти ціннісні орієнтації респондентів не лише за фактом належності до якоїсь релігійної організації, а й за рівнем релігійних почуттів.

Загалом певні залежності між рівнем релігійності і прийняттям тих чи тих цінностей фіксуються. Зокрема, коефіцієнти кореляції Пірсона між означеними показниками є значущими в більшості випадків (не значущими вони є лише стосовно цінностей випробовування нового в житті, приємного проведення часу, самостійності у прийнятті рішень). Проте переважно ці коефіцієнти є невеликими, меншими за 0,2, тоді як найбільший коефіцієнт дорівнює 0,35 (стосовно цінності слідування традиціям).

Запропоновану шкалу міри релігійності для зручності можна розділити на три ступені (низький, середній та високий рівень), приписавши перший ступінь усім балам від 1 до 3, другий ступінь – балам від 4 до 7 і третій ступінь – балам від 8 до 10. У цьому випадку статистично значущі відмінності у прийнятті чи неприйнятті різних цінностей переважно фіксуються стосовно третього (висо-

кого) рівня. Значущих відмінностей між різними рівнями релігійності не фіксується стосовно цінностей випробовування в житті нового, приємного проведення часу, самостійності й свободи у прийнятті рішень. Стосовно ж усіх інших цінностей респонденти, які ідентифікували себе як носіїв високого рівня релігійності, значуще різнилися або від носіїв обох нижчих рівнів, або принаймні від носіїв одного з цих рівнів. Причому відмінності ці мали такий самий характер, як і стосовно означених відмінностей між віруючими і невіруючими. А саме, респонденти, котрі ідентифікували себе як людей з високим рівнем релігійності, проявляли більші орієнтації на цінності безпеки та конформності й менші орієнтації на цінності гедонізму й самостійності.

Утім, тут знову можна припустити вплив інших, ніж релігійність, чинників, зокрема статі, оскільки в масиві даних є чіткий взаємозв'язок рівня релігійності із статтю: частка жінок у групі із середнім рівнем релігійності є більшою, ніж у групі із низьким рівнем, а в групі із високим рівнем релігійності більшою, ніж у групі із середнім рівнем. І дійсно, якщо виокремити для аналізу лише чоловіків, то відмінностей між групами різної міри релігійності стане значно менше. Якщо на загальному масиві лише за трьома цінностями не фіксувалося значущих відмінностей між групами з різною мірою релігійності, то серед чоловіків таких відмінностей не фіксувалося вже за дев'ятьма цінностями. Проте навіть якщо виокремити самих лише жінок, то між ними переважно зберуться відмінності у сприйнятті різних цінностей залежно від міри релігійності. Зокрема, серед жінок, які вважали, що вони мають високий рівень релігійності: 1) менше тих, хто орієнтується на багатство, веселощі та задоволення; 2) більше тих, хто прагне до рівності всіх людей, до життя в безпечному середовищі (безпеки), до виконання поставлених вимог і правил та "правильної" поведінки, до поміркованості і меншої уваги до себе, до допомоги іншим, близькості до друзів, турботи про довкілля і дотримання традицій.

Отже, підстави для твердження про те, що наявність релігійних переконань деякою мірою впливає на ціннісні

уявлення особистості, зберігаються. Результати Європейського соціального дослідження щодо України свідчать про наявність відмінностей між тими, хто визнав чи заперечив свою належність до певної релігії / віросповідання за цінностями гедонізму, новаторства, традиціоналізму (хоча ці відмінності й не є значущими). І так само спостерігаються відмінності в ціннісних орієнтаціях залежно від міри релігійності респондентів.

Водночас, фіксуючи взаємозв'язок релігійності й ціннісних орієнтацій на безпеку і конформність, не можемо точно вказати напрям цього зв'язку. Адже цілком можна припустити, що маємо справу не з впливом релігійної належності на цінності, а навпаки, із впливом певних ціннісних орієнтацій на факт релігійної належності. Тобто немає цілковитої впевненості, що саме релігійність є первинним чинником, який зумовлює ціннісні орієнтації, а не навпаки – вже існуюча (набута у процесі соціалізації) орієнтація на певні цінності веде особистість до прийняття релігійних переконань. Цілком ймовірно, що саме менша самостійність у житті, прагнення до безпеки, бажання спиратися не на новації, а на тверді правила й спонукає людину до релігії. Хоча найвірогідніше маємо подвійний процес, коли й релігійні переконання певним чином впливають на інтерналізацію цінностей, й орієнтації на певні цінності сприяють набуттю особистістю релігійних переконань.

Література

1. Дудар Н.П., Шангіна Л.І. Віра й релігія в житті українців // Національна безпека. – 2000. – №10. – С. 83–98.
2. Шангіна Л. Народ золотой середины-2: как мы веруем // Зеркало недели. – 2000. – 23 сент.
3. Старые Церкви, новые верующие. Религия в массовом сознании постсоветской России / Под ред. К.Каарияйна и Д.Фурмана. – СПб.; М., 2000.
4. <http://europeansocialsurvey.org/>
5. Магун В., Руднев М. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами // Украинское общество в европейском пространстве. – К., 2007. – С. 226–273.